

ÇUVAŞÇA*

J. BENZİNG

Volga dirseğindeki Kazan'da, ileride –Tatarlar ve Başkırlar arasında dağılmış olarak- Volga ve Ural arasındaki bölgede, nispeten az olan sayılarına rağmen (1959 sayımına göre 1.470.000) dil bilim ve etnoloji açısından en ilgi çekici ve en önemli Türk halklarından biri olan Çuvaşlar (Çavaş) yaşar.

Hem farklı etnik hususiyetleri hem de ağız hususiyetlerine göre Çuvaşlar iki ana gruba ayrılırlar: Kozmodem'jansk, Çeboksary, Jadrin ve Kurmyş kasabalarında Yukarı Çuvaşlar (*viryal* < *üz el "yukarı memleket, yukarı halk") ve Aşağı Çuvaşlar (*anatri* < *enet *degi* ? 'aşağıda [Volga ve devamında] bulunanlar'), ayrıca, bilhassa Volga kıyısı dağları boyunca Cyvil'sk'den, Tetyuşi üzerinden Ul'janovsk (eski Simbirsk, Step Çuvaşlarının merkezi) bölgesine kadar olan yerdeki Step Çuvaşları önemle kaydedilmelidir.

Çuvaşların etnolojik manada, dinsizlik inanışlarına bazı İslami etkiler olmasına rağmen, müslüman olanıyan az sayıdaki Türk halklarından birisi olarak karşımıza çıktığı ilk bakışta anlaşılıyor. Rus Ortodoks Hristiyanlığı kabul edenlerle birlikte büyük bir kitle kendi dini bölge kültürlerini korumaktadırlar. Bunlar dışarıya çalışmağa gidenler olarak bilhassa Türkçenin hususiyetlerini step halkları içinde korumaktadırlar ve bu Türk halklarının kültür tarihi araştırmalarında büyük bir önem arz etmektedir. Diğer taraftan da Çuvaşlar, Bulgar halklarının bakiyesi olarak (büyük bir kısmı da Tatarlara ve Başkırlara uzanmaktadır) bilhassa lengüistik bir ilgi istemektedir. Çuvaşlar ve (Volga) Bulgarların dil birliği, Tatarlardan *Hüseyn Feyzanov* (1826-1866) tarafından ortaya kondu ve 13. yüzyıl sonuyla 14. yüzyıl başlarına ait Volga-Bulgar mezar taşlarının yardımıyla ilmî olarak ispat edildi. *N.İ. Aşmarin* 1902'de bu meseleyi etraflıca inceledi ve "*Bolgary i Çuvaşi*" (IOAIE 18, s.1-132) adlı çalışmasında izah etti.

Volga-Bulgar Devleti'nin Moğollar tarafından 1236'da yıkılmasından sonra, bugünkü Çuvaşların bulunduğu bölgede Altınordu devleti kuruldu ve 1552'de Kazan Hanlığı'yla birlikte Rusya'nın eline düştü. Bulgarların Altınordu'dan beri hemen hiçbir politik rolleri olmadı. Çuvaş sözü, ilk defa 1551'de görülmekle birlikte Çuvaşların kökeni ve Çuvaş kelimesinin manası henüz açıklanamamıştır.

Uzun yıllardan beri münferit araştırmacılar tarafından Çuvaş dili ile meşgul olunmasına rağmen bu araştırmacılar umumiyetle bu dilin layık olduğu dikkati göstermemişlerdir. İlk olarak 1769'da Moskova'da Çuvaşçanın muhtasar bir grameri yayımlandı. Bu yayının 1775'teki yeni baskısı *LEVESQUE* tarafından *Journal Asiatic*'te 1825 yılında Fransızca olarak yayımlandı. *M.KLAPROTH* 1828'de Çuvaşça ile Türk dillerini karşılaştırdı. 1843'te *Wilhelm SCHOTT*'un *De Lingua Tschuwaschorum* adlı küçük eseri çıktı. Bu eser, 1876'da Paris'te Fransızca tercümesiyle de yayımlanmıştır. *MESZAROS* ve *PAASONEN*'den itibaren Berlinlilerin yayınları oldu. Bilhassa *J. RAMSTEDT* ve *N.N. POPPE* Çuvaşça ile meşgul oldular. Bu dil hakkında *N.I. AŞMARİN*'in temel atıcı eserlerinin dışında Rusça yazılmış eserler, Rusya dışında pek tanınmamaktadır.

Volga-Bulgar mezar taşlarında Arap alfabesi kullanılmış iken, Yeni Çuvaşçada pratik açıdan daima Rus yazı işaretleri kullanılmıştır. Çuvaş *IVAN YAKOVLEVİÇ YAKOVLEV* (1848-1930)'in ana dilinin ses kanunlarına uygun dâhiyane bir yazıyı ortaya koymasına kadar yaklaşık yetmiş yıl boyunca Çuvaşçanın karmaşık ses düzeni yetersiz ve alışlagelmiş işaretlerle gösterilmiştir. Bu yazı o zamandan beri çok az değiştirilmiştir. **b, d, g, z, ž, d', ž, ž, d'** ötümlü ses dizisinin yalnızca gerekli olan kapalı seslerin yerinde yardımcı ses olarak, iki vokal arasında veya bir akıcı ve bir vokal arasında ortaya çıktığı bu gözlemden hareketle anlaşılıyor. Daha sonra mezar taşlarında bu işaretlerin kullanılmasından vazgeçilmiştir. Daha çok bu, ses kanunu gereği olarak kelimenin başında veya sonunda bulunmaktadır.

* "Handbuch der Orientalistik", Fünfter Band-ALTAISTIK, *Erster Abschnitt Turkologie*, Leiden/Köln 1963 s.61-72.

Ben aşağıda *AŞMARİN*'in alfabetini ve parantez içinde her harfin “*Philologiae Turcicae Fundamenta*”da tarafımdan kullanılan Latin harfli transkripsiyon işaretlerini ve Fin-Ugor sistemine göre yeterli fonetik ses değerlerini verdim:

A a (a; a)—E e (e; è, e, e) —Ы Ы (y, i, i) —И И (i; i, i) —У у (u; u, o) —Û Û (ü; ü) —Ă ă (ă; ă, ă)
 □) —Ě ě (ě; e, ö) —Й й (j; j) —В В (v; v, v) —К К (k; k, k, G, G, γ) —Л л (l; l, l') —Ь ь (l'; l') —М М (m; m, m) —Н Н (n; n, n') —Ь ь (ń; n') —П п (p; p, p, B, B, b, b) —Р р (r; r, r') —Р р (r'; r') —С с (s; s, z, z') —Ç ç (Ş; ş, Ž, ž) —Т т (t; t, t', D, D, d, d) —b b (ç; t', s', ĎŽ, d', ž) —Т Т (t'; t', D) —Ф Ф (f; f) —X x (h; x, x, γ) —Ш ш (ş, Ž, ž).

Türk dillerinin ekseriyetinde olduğu gibi Çuvaşçada da ünlü uyumu kanunu önemlidir. Buna göre, bilindiği gibi, bir kelimedede yalnız ince sıradan ünlüler (e, i, ü, ě) veya kalın sıradan ünlüler (a, o, u, ă) bulunabilir. Bununla birlikte bazı kelimeler bu kuralın dışına çıkarlar. Bu kelimelerde bazı hususî ekler bulunmaktadır ve bu ekler sadece ince sıradan şekiller alırlar ve böylece normal ünlü sırasının dışına çıkarlar. Örnek: çokluk eki +sem, 3.şahıs iyelik eki + ě (+i). o ve ö ünlüleri Aşağı Çuvaşçada (ve yazı dilinde) tamamen u, ă ve ě olarak görülür. Bu şekiller ses tarihi ile ilgilidir. Dudak çekerliği yazı dilinde rol oynamaz, sadece bazı ağızlarda önemsiz rolleri vardır. –u/-ü sonsesi, önsesi ünlü olan bir ek önünde yazı dilinde daima değişir, ağızlarda da hemen hemen her yerde –av-/ev- dir. u~ ă, o~ ă, i~ ě, ă gibi münferit değişmeler bazı kelimelerde ve *katar-* <*kărtar- ‘göstermek’ < *kur-* ‘bakmak’, *vêler-* ‘öldürmek’ < *vil-* ‘ölmek’, *kălar-* ‘getirmek’ < *kil-* ‘gelmek’ gibi bazı ettirgen fiil teşkilllerinde mevcuttur.

Yakovlev tarafından ă ve ě'nin “indirgenmiş ünlüler” olarak birkaç noktadan değişik bir hal göstermesine dikkat edilmesi önemlidir, tıpkı ünlüler gibi: Yalnız indirgenmiş ünlüler tamamen zayıflayabilir veya yeni ünlü olarak tekrar teşkil edilebilirler ve kelime vurgusunun umumiyetle kelimenin tam ünlülü hecesinde bulunduğu ortaya çıkar: *tărás* ‘ayakta durmak’, *ilémle* ‘güzel’, *śáprâmăr* ‘vurduk’. Yalnız indirgenmiş ünlüleri koruyan kelimelerde, ilk hecelerde zayıf bir vurgu (son hecede de var) bulunur: *tătămăr*, *tătămăr* ‘ayakta durduk’.

Ünsüzlerde daha önce zikredilen “basit patlayıcı sesler k, p, s, ş, t, t', ç'den sonra ünlüler arasında veya akıcı ve ünlü arasında sert patlayıcı olarak söylenir” kuralının yanında, damaklılaşma çok önemlidir. v, k, l, m, n, p, r, t sesleri açık ünlüler önünde ve kelime sonunda açık ünlüye göre damaklılaşmış olarak (v, k gibi) telaffuz edilir. Bu kural umumiyetle geçerliliğini korur. *Yakovlev*'in yazı reformundan itibaren yazıda damaklılaşma nispeten nadir hallerde görülmektedir. Boğuk ünlülü kelimelerde damaksıl l, ń, r', t' ortaya çıkmaktadır.

Çuvaşçanın ses tarihi çok komplikedir ve henüz görünüşe göre birçok mesele çok belirsiz ve şüphe çekicidir. Farklı ses aşamalarının kronolojisi bilhassa dikkati çekmektedir. Burada bütün bu problemlere kısaca işaret edilecektir. Aşağıdaki tablolarda Eski Türkçenin seslerinin Çuvaşçadaki karşılıkları gösterilecektir:

Ünlüler

Türkçe	a	E	e i	o ö (ö)	u ü
Çuvaşça	u, i	A	a e, a a e	u, ü, u	u ü, u
Kök	u, ü	(e)	i i u, i	u, i i	u i (vi?)
hecesinde	ă, ě (a, e)		ě, ă a a	a ě, ă (ă)va	ă ě
Çuvaşça 2. ve diğer heceler	a veya e	e / a	– ě/ă ě/ă e/a	–	ă/ě ě/ă e/a

Ramstedt'in işaret ettiği gibi ş, k, j'nin umumiyetle açık ünlülerde, söylenişte boğuk olarak değiştiği görülüyor (*şăna* ‘sinek’, *tăk-* ‘dökmek’: tök-), ş, ç, l olmasına rağmen boğuk ünlüler sık sık açık ünlüye değişmektedir (*il* ‘kırmızı’: al, *śús* ‘saç’: saç). Aslında Türkçenin aslı uzun ünlülerinin Çuvaşçada

bulundurulması müphemdir (*kāk* ‘kök’ = Trkm. kök, *kāvak* ‘mavi’ = Trkm. gök, *utā* ‘ot’ = Trkm. ot, *vut* ‘ateş’ = Trkm. öt vb.). Türkçede ünlüyle başlayan birçok kelime *v* veya *y* önsesi vardır (*yat* ‘ad’ Tat. *at*, *yal* ‘köy’: el [karşılaştırma Balkarca *yel* ‘köy’], *yus* ‘as, kakım’: as, *vir* ‘darı’: ögür).

Ünsüzler (tabloya bakınız)

Çuvaşçada Türkçenin sesleri açısından farklı sesler bulunduğundan tabloda çok sayıda soru işareti görülecektir. Şimdiye kadar herhangi bir şekilde, hadisenin açıklanması üzerinde durulmamıştı. Aynı şekilde, bilhassa Türkçe, Moğolca ve Macarcanın dil tarihi için çok büyük önemi olan *z > r* ve *ş* (belki *ž*) *> l* değişmesi gibi farklı ses aşamalarının zamanının tespiti de kesin değildir. Volga Bulgarcası için bu değişim 10-11. yüzyıldan önce değildir. Bunun diğer batı Türk dillerinde daha erken meydana gelip gelmediği ise şu an için bir problemdir. Moğolca ile Çuvaşçanın benzerliği bazı araştırmacılar tarafından sıkça vurgulanmıştır. Örneğin Altayca önses *d-*, *c-*, *y-*, *n-* (*n̄-*)’nin tek bir önses *y-*‘ye (Çuvaşça *ś-*) tekabül etmesi gibi, Türkçe ile Çuvaşça arasında, son derece önemli fonetik hadiselerin bulunduğu bilhassa vurgulanmalıdır. Bu benzerlik gramer alanında daha açık olarak görülmektedir:

Türkçe	Çuvaşça önses	Çuvaşça iç ve sones
y	ś- (değişmede y-)	-y- -i <*-ay
r	-	-v- (dudak ünlüsünden sonra)
l	-	-r (-)
n	-	t önünde ekseriya ø
n'	-	-l ünsüz önünde sık sık ø
ŋ	-	-n- -n, -nā/-nē, -m
m	? -m	? -n (-), ø
s	s-, ś-	-m (-) dudak ünlüsünden sonra
ş	?	-m (-)
z	-	-s (-), -ş (-)
ç	ś- (değişmede ç-)	-s (-) değişmede -ş (-)
p	-	-l (-) (ş'den değil ž'den mi?)
b	p-, -m	-r (-), değişmede -s (-)
t	t-, ç-, ? ś-	-ş (-), -ş (-)
d	-	-p (-)
δ	-	-v (-)
q	h-, y-	-t (-), -ç-
k	k-	-t-
γ, g	-	-r (-), ? -y-, değişmede -y-, -v-
		-h-, ø -h, -k, ø
		-k-, ø -k, -h, ø
		-v (-), ø

Kelime Teşkili

Bütün Türk dillerinde olduğu gibi Çuvaşçada da açık bir şekilde isim ve fiil tabanları görülür. Buna göre eğer isim ve fiil yapan ekler, tesadüfen benzer olursa, ekler, fonksiyonlarıyla farklılaşırlar.

En önemli isim ekleri olarak şunlar zikredilebilir:

Küçültme *+śā* (Ortak Türkçe *+çık*); *+ah*, *+ak* (ortak Türkçe *+ak*); aynı şekilde birkaç nadir şekil *+k*, *+ka*, *+kkay*, *+uk*, *+şka*. Bir şeyin sık sık olduğu yeri gösteren *+lāh* (ortak Türkçe *+lak*), aynı şekilde *+sar* (*yumansar* ‘meşe ormanı’). Türkçede gördüğümüz gibi *+lāh* sıfatlardan mücerret isimler yapar, *+lā* (ortak Türkçe *+lig*) ve *+sār* (ortak Türkçe *+sız*) sıfatlardan “...sız” manasında yokluk isimleri yapar. Mücerret isimleri de *+āşē* eki sıfat olarak teşkil eder. Bunlar tıpkı 3. şahıs iyelik eki görünüşünde (ortak Türkçe *+(i)si*) ortaya çıkarlar: *sarlakāşē* ‘onun genişliği’ *>* ‘genişlik’ *<* *sarlaka* ‘geniş’ (ortak Türkçe *seril-* ‘serilmek’). Münferit teşkiller bir bütün olarak henüz araştırılmamıştır. Örnek: *māysa* ‘kızların boyun takısı’ *<* *māy* ‘boyun’ (ortak Türkçe *boyun*), *sasāl* ‘ilik’ *<* *sas(ā)* ‘ilik’.

Fiiller isimlerden şu ekler yardımıyla teşkil edilirler: *+la-* (ortak Türkçe *+la-*), *+ar-* (ortak Türkçe *+ar-*, örnek: *kāvakar-* ‘mavileşmek’: Türkçe *köker-*), *+a-* ve *+al-* (örnek: *şural-* ‘beyazlaşmak’ *<* *şurā*

'beyaz': ortak Türkçe *sarığ* 'sarı') ve **+at-** (*şurat-* 'beyazlatmak'), **+äl-** (örnek: *şutäl-* 'ışıklı olmak' < *şutä* 'parlak, ışıklı' < *yar(u)tuk), **+än-** (*sivën-* 'soğumak', Çuvaşçanın dil hassasiyeti için < *sivë* 'soğuk' = ortak Türkçe *soğuk*), **+äh-** (ortak Türkçe *+ık-*, örnek: *tutäh-* 'paslanmak', *tuh-* 'çıkılmak' < *tuläh-* = ortak Türkçe **taşık*->*çık-*), **+şän-** (ortak Türkçe *+sın-*, örnek: *tipşën-* 'kurumak' [geçişsiz] < *tipë* 'kuru'), **+şär-** (*tipşër-* 'kurutmak' [geçişli]).

En sık kullanılan fiilden isim yapan ekler şunlardır: **-u** (<Tatarca *-u*) tıpkı **-äm** (ortak Türkçe *-ım*) gibi fail ismi teşkil eder. Şunlar ise alet ismi yaparlar: **-käs** (ortak Türkçe *-ğič*), **-çak** (*larçak* 'sıra' < *lar-* 'oturmak' = Uyg. *olur-*), **-kä** (tutka 'sap, tutacak yer' tut- = ortak Türkçe *tut-* 'tutmak'). Diğerleri: **-kä** (ortak Türkçe *-gi*, örnek: *ěškë* 'içki'), **-äs** (ortak Türkçe *-ış*, örnek: *tuhäs* 'çıkış, doğma' = ortak Türkçe 'çıkış'), **-ä** (Türkçe *-ığ*, örnek: *vilë* 'leş' = ortak Türkçe *ölüg*); ve **-ä** (*-ıķ*, örnek: *usä* 'açık' = ortak Türkçe: *açık*), **-äk** (ortak Türkçe *-ıķ*, örnek: *šëtëk* 'parçalanmış' = ortak Türkçe 'yurtık'), **-çäk** (*muhtançäk* 'palavracı'), **-kän** (ortak Türkçe *-ğın*, örnek: *tarkän* 'kaçan, kaçıcı' = ortak Türkçe *tezgin*). *täslankä* 'uzun boylu' (< *täsäl-* 'uzamak'), *tupsäm* 'bilmece çözmeye; varlık' (< *tup-* 'bulmak') ve bunun gibi çok sayıdaki yeni teşkilleri artık görülmemektedir.

Fiil teşkilleri kısmında edilgen, ettirgen gibi türetilmiş fiil tabanlarının büyük bir yeri vardır. Edilgenlik ve meçhullüğün eki **-än-** dir (ortak Türkçe *-ın-*). Bilhassa **r, s, ś, t** ile sonlanan köklere gelir. **-äl-** da bu şekildedir (Türkçe *-il-*). İşteşlik eki **-äs-** dir (ortak Türkçe *-ış-*, örnek: *kalaś-* 'birbiriyle konuşmak' < *keleş = Kumukça *geleş-* 'nişanlanmak') ve bütün Türk dillerinde olduğu gibi ettirgenlikte görünüşe göre farklı ekleri bir kural olmadan yan yana buluyoruz: **-ät-** (ortak Türkçe *-t-*; örnek: *tipët-* 'kurutmak' [geçişli] < *tip-* 'kurumak' [geçişsiz]), **-at-** (*tärat-* 'ayağa kaldırmak', *šivärat-* 'uyutmak'), **-ar-** (ortak Türkçe *-ır/-ar-*, örnek: *üker-* 'düşürmek', *pëšer-* 'pişirmek' [geçişli] < *piš-* 'pişmek' [geçişsiz]), **(t)tar-** (ortak Türkçe *-dır/-dar*, örnek: *vëlertter-* 'öldürmek'). Tekrar gösteren **-ala-/kala-** şekillerinden ilki en eski şekil olmalıdır, (*hävala-* 'kovalamak' < hu- = Türkçe *kov-*), aslında her fiilden teşkil edilebilen şekil olan *-kala-* (tekrar yanında küçültme manası da vardır) aslında Tatarca menşelidir. (*šikele-* 'sürekli yemek', *tutkalakala-* 'küçük bir parçayı tutmak' < *tutkala-* 'daima parça parça tutmak' < *tut-* = ortak Türkçe *tut-*). Tabiidir ki bütün bu ekler fiilin anlamı mümkün kıldığı sürece fiile birleştirilmektedir: (*avkalan-* 'birazcık eğilmek', *hërhülenter-* 'kaygılandırmak': ortak Türkçe *kaygılandır-* 'kaygılandırmak, müteessir etmek').

Şekil Bilgisi

Hal ekleri ve çokluk şekilleri aşağıdaki tablodadır:

	teklik	çokluk
Nominativ : (belirsiz)	-	+sem
Genitiv : (kimin ?)	+än, ünlüden sonra +nän	+senën
Dativ : (kime ?)		
Akkusativ : (kimi ?)	+a, ünlüden sonra +na	+sene
Lokativ : (nerede ?)	+ta (r, l, h'den sonra)	+sente
	diğer hallerde +ra	
Ablativ : (nereden ?)	+tan / +ran	+senten
Instrumentalis : (ne ile, kimle ?)	+pa/+pa(n)	+senpe +sempele
Kausalis : (ne için, kim için ?)	+şän (ortak Türkçede son çekim edati: için)	+semşën
Modalis : (hangi şekilde ?)	+än	
Adverbialis : (hangi durumda ?)	+(l)la	Bu şekiller sadece teklik içindir.
Terminalis : (ne zamana kadar ?)	+(ç)çen	

Farklı hal eklerinin çok sayıdaki birleşmelerini iki şekilde isimlendirmek gerekir: Her bir tabandan münferit olarak teşkil edilebilenler: **+alla** (Dativ+Zarf >), **Allativ** (nereye ?) ve **İnitiv** (ne zamandan beri başladı?) **+ranpa** (ve *+ranpala*, şekilce=Ablativ+Instrumentalis, gerçekte < Ablativ+*ber(i)). Hemen hemen bütün hal ekleri şekilce 3. şahıs iyelik eklerini alırlar: *kitle* 'evde' < *kilti*

'evde olan kişi', *attenenni* 'onun babası olan kişidir', *vărmantanni* 'ormanda olan kişi', *malalli* 'önde olan kişi' (<*mal+alla* 'öne doğru').

Sıfat, vasıflık ve ek-fiilliktir, değişmez. Ek-fiillik genellikle **+sker** ekiyledir: *avansker* 'oldukça iyidir'. Üstünlük çoklukla sadece cümlenin yapısıyla anlatılır: *şilten ças* 'rüzgardan daha hızlı'(kelimesi kelimesine: 'rüzgârdan hızlı'). Karşılaştırma eki **+rah** (r, l, n'den sonra **+tarah**) belki de Tatarcadan alınmadır; bu ek zarf-fiil ekine ve isimde de bağlanabilir: *şurmanallah* 'biraz daha sık dereye gitmek'. Üstünlük, çeşitli zarfların yardımıyla gösterilir. Alışlagelmiş üstünlük edatı **çi**'dir: *çi pusāk* 'en büyük'. Bunun yanında ikilemeler yardımıyla teşkil edilmiş üstünlük gösterme de mevcuttur: *şap-şavraka* 'yusuvarlak', *tip-tipě* 'kupkuru', *kân-kăvak* 'masmavi'. Bunlarla birlikte iki heceli ikilemeler de vardır: *tapa-tan* 'dümdüz'; *şapa-şaramas* 'çırılçiplak'.

Sayı Kelimeleri

1 perre/për	6 ulttâ/ultă	20 şirēm	70 şirēm
2 ikkē/ikē	7 şiččē/şiçē	30 vātār *	80 sakār vunnā
3 viššē/više	8 sakkār/sakār	40 hērēk	90 tãhār vunnā
4 tãvattã/tãvatã	9 tãhhãr/tãhãr	50 allã	100 šēr
5 pillēk/pilēk	10 vunnã/vun	60 utmãl	1000 pin
	11 vun pēre/vun pēr		

Sayı kelimeleri, ilk onluğa göre vasıflık (zayıf) ve ek-fiillik veya müstakil (kuvvetli) şekillere ayrılabilir. Sıra sayıları **+amãş** ekiyle teşkil edilir: *perrēmēš* 'ilk' yerine sık sık *pušlãmãš* (<*başlam+ısı), *maltanhi* (<*öjeldenki ?), *pirvayhi* (<Rusça pervyj+ki) bulunur; *ikkēmēš* 'ikinci' yerine ekseriya *tepēr* 'bir daha' kelimesini geçirir. Bayağı kesir sayıları, *şurã* '1/2' ve *çerēk* '1/4' dışında sıra sayıları yardımıyla kurulurlar: *ikkē viššēmēš* '2/3'. Bunun yanında çok çeşitli söyleyişler de vardır. Üleştirme sayıları **+şer** ekini alır (Tatarcadan alınmadır): *ultãşar* 'altışar' (istisna: *pērer* 'bire').

Zamirler

Şahıs zamirleri *epě* (çarpık durum: man+) 'ben', *esě* (: san+) 'sen', *vãl* (: un+) 'o, şu', *epir* (: pir+) 'biz', *esir* (: sir+) 'siz', *věsem* (: vesen+) 'onlar'. Aidiyet gösteren zamirler olarak 1. ve 2. teklik ve çokluk şahısta ekseriya (bazı ağızlarda daima) şahıs zamirinin genitivi kullanılır, diğerleri Türkçedeki gibidir: **+ãm**, **+u** (: +un+, +ãn+), **+ě+ti** (daima ince, kelime tabanındaki çeşitli değişmelerle; çarpık durum: +ěn+, +in+); bunun yanında sentaktik kullanımda **+ãşě** (< ortak Türkçe +(i)si), **+ãmãr**, **+ãr**, 3. şahıs çokluk = 3. şahıs teklik (3. şahıs iyelik ekinin 'artikel' ve ilaveten 'nisbî ilgi' olarak kullanılışı hakkında bakınız: ZDMG 94 (1940), s. 251-267). İşaret zamirleri : *ku* (: kun+; çokluk *kěsem*) 'bu', *şakã* 'burada', *şavã* 'orada', *wãl* (: un+) 'öbür'; *leşě* 'oradaki', *hayhi* 'tam öbürü'; dönüşlü zamirler şunlardır: *hem* 'ben kendim', *hu* 'sen kendin', *hãy(ě)* 'o kendisi'; *hamãr* 'biz kendimiz', *hãvãr* 'siz kendiniz', *hãysem* 'onlar kendileri'. Soru zamirleri şunlardır: *kam* 'kim', *měn* 'ne', *hãş(ě)* 'hangisi', *měule* 'nasıl', *hãsan* 'ne zaman', *miše* 'kaç'.

Fiil

Fiilde olumsuzluk genellikle tabana eklenen **-ma-** ekiyle teşkil edilir: *kilme-* 'gelmemek' (>*kilmerě* 'gelmedi', *kilmest* 'gelmiyor', *kilmě* 'gelmeyecek'). Birkaç fiil şeklinde olumsuzluk farklı yollarla yapılır. Bu bilhassa emirde göze çarpmaktadır. (*an kil* 'gelme', *an kay.ar* 'gitme').

Olumlu şimdiki zaman için Çuvaşçada ek-fiil kullanılmaz. (*vãl şamrãk* 'o genç' > 'o gençtir'). Olumsuzluk ve geçmiş zamanda, eski zaman bildiren kelime türemeleri kullanılır: *er-* 'olmak', **ermez* > *mar* 'değildir', **erti* > *+(ç)çě* 'idi', *marççě* 'değildi'; bu şekiller bütün şahıslar için aynıdır.

Mastar olarak fiil şekline **-ma** getirilerek yapılır. (*kilme* 'gelme, gelmek', *pama* 'verme, vermek' < *par-*), bunlardan başka farklı türemeler de kullanılmıştır, bilhassa **+ma+sãr** (+ah) '.....maksızın' şekli sık görülür.

Zarf-fiillerde olumsuzluk şekli olarak **-a** ve **-sa** kullanılmaktadır. Gereklilik şekli **-malla** da 'mastar'la ilişkilidir (*epē kaymalla* 'gitmeliyim', *esē kilmelle mar* 'gelmemelisin'; vasıflık **-malli**).

Geniş zaman sıfat-fiili **-akan** ekini alır (bazı donmuş şekillerde **-an**): *śirakan* 'yazan', olumsuzu **-man**: *śirman* 'yazmayan', *śirnā* 'yazılmış', *śirmān* 'yazılmamış'.

Şimdiki zaman sıfat-fiili, yüklem olarak kullanılabilir (bütün şahıslar için değişerek), bu halde geçmiş zamanı anlatır: *epē kilnē* 'geldim, buradayım'. Duyulan geçmiş zaman kopula yardımıyla teşkil edilir: **+ççē** 'idi': *epē kurmanççē* 'görmemiştim'. Gelecek zaman sıfat-fiili **-as** eki yardımıyla teşkil edilir: *paras* 'verecek'. Bu, aynı şekilde yüklem olarak kullanılabilir: *epē paras* 'vermeliyim'. Bunu, sıkça **+şān** 'için' ekiyle birlikte **-aşşān** '....mak için' olarak görürüz...

Alışıl gelmiş zarf-fiil eki **-a** (eş zamanlık zarf-fiili) ve **-sa** (ön zamanlık zarf-fiili) 'dır, her ikisinin de olumsuz şekli aynıdır: **-masār** (yukarıya bakınız). **-sa** zarf-fiili bazı Çuvaş ağızlarında yüklem olarak bulunmaktadır ve görülen geçmiş zamanı gösterir: *epē śirsā* 'henüz, o zaman yazdım'. Bu, nadir olarak işitilen geçmiş zamana da mütealliktir. Bu ek edebî dilde de değişir; ayrıca geçmiş zaman şekillerinin şahıs ekleri de vardır. (Aşağıdaki tabloya bakınız!) Herhalde **-san** 'eğer...' (*kilsen* 'gelinirse, geldiğinde') ve **sassān** '...den sonra' (*kaysassan* 'gittikten sonra', 'gitmiş olduktan sonra') zarf-fiilleri **-sa**'nın türemeleridirler. İlave olarak **-iççen** '...a kadar' (*kiliççen* 'gelinceye kadar') zarf-fiili de zikredilebilir.

Çekimli fiil şekilleri Çuvaş yazı dilinde aşağıdaki ekleri alırlar:

Şimdiki Zaman		Görülen Geçmiş Zaman		Gelecek Zaman		
	Olumlu	Olumsuz	Olumlu	Olumsuz	Olumlu	Olumsuz
Teklik	-atāp	-mastāp	-rām / -tām	-marām	-āp	-māp
	-atān	-mastān	-rān / -tān	-marān	-ān	-mān
	-at'	-mast'	-rē / -çē	-marē	-ē	-mē
Çokluk	-atpār	-mastpār	-rāmār / -tāmār	-marāmār	-āpār	-māpār
	-atār	-mastār	-rār / -tār	-marār	-ār	-mār
	-aśśē	-maśśē	-rēs / -çēs	-marēs	-ēs	-mēs
Şimdiki Zaman Hikayesi		Duyulan Geçmiş Zaman		İstek		
	Olumlu	Olumsuz	Olumlu	Olumsuz	Olumlu	Olumsuz
Teklik	-attām	-mastām	-sattā	-masattām	-āttām	-māttām
	-attā	-mastān	-sattān	-masattān	-āttān	-māttān
	-atçē	-mas(t)çē	-saççē		-ēççē	-mēççē
Çokluk	-attāmār	-mastāmār	-sattāmār		-āttāmār	-māttāmār
	-attār	-mastār	-sattār		-āttār	-māttār
	-ātçēs	-mas(t)çēs	-saççēs		-ēççēs	-mēççēs

Emir

	Olumlu	Olumsuz
Teklik	-am	an- / am-, vb.
	-	
	-tār	
Çokluk	-ar	an- / am-, vb.
	-ār	
	-ççār	

Örnekler: *kayatāp* 'gidiyorum', *kayattām* 'gidiyordum, giderdim', *kayrām* 'gidiyordum, gittim', *kaysattām* 'gitmiştim', *kayāp* 'gideceğim', *kayattām* 'gitsem', *an kayar* (ve *kayar mar*) 'gitmek istemiyorum'.

Bazen **pul-** 'olmak, bulunmak' yardımcı zaman kelimesi olarak bulunur: *kilne pulē* 'gelmiş olacak; herhalde gelmiştir' vb.

Cümle yapısı hakkında burada çok şey söylenemez. Halk dili metinlerinin (masallar, plak kayıtları) Türk dillerinin genel geçer kurallarından sadece edebî metinler olarak sık sık uzaklaştığı

vurgulanabilir. Birbirini belli bir kurala göre takip eden, belirli kelimeler ve cümle öğeleriyle çok sık karşılaşıyoruz. Örnek: *hăş şulpa pumalla sirën yala* ‘sizin köye hangi yoldan gidilebilir?’, *tarhasşân, mana hâtar vilemren* ‘lütfen beni ölümden kurtarır mısınız?’.

Çuvaş gramerinin diğer hususiyetleri “Philologiae Turcicae Fundamenta”da, Çuvaşça hakkındaki çalışmada gösterilmiştir.

KAYNAKLAR

Gramerler:

- 📖 AŞMARİN, N.I., *Materialy dlja izledovanija çuvaşskogo jazuka*, Kasan 1898.
- 📖 -----, *Opty izsledovanija çuvaşskogo sintaksisa*, Kasan 1903.
- 📖 BENZİNG, J., *Kleine Einführung in die tschuwaschische Sprache*, Berlin 1943.
- 📖 -----, *Das Tschuwaschische*. in “Philologiae Turcicae Fundamenta”, 1959, s.695-751.

Sözlükler:

- 📖 AŞMARİN, N.I., *Thesaurus linguae Tscuwaschorum*, Bd.I-XIX (?), Kasan veya Çeboksary 1927-?
- 📖 DMITRIEV, N.K., *Russko - çuvaşskiy slovar’*. *Spriloceniem kratkogo grammatičeskogo oçerka çuvaşskogo jazyka*, Moskau 1951.
- 📖 PAASONEN, H., *Csuvas Szójegyzék. Tschuwaschisches Wörterverzeichnis*. Budapest 1908.
- 📖 EGOROV, V.G., *Çuvaşla-vyraşla Slovar’* (= Çuvaşça-Ruşça Sözlük). Supaşkar 1954. 8, 320 s. (s.299’dan 320’ye kadar: *Kratkiy Oçerk grammatiki çuvaşskogo jazyka*).
- 📖 SIROTKIN, M.JA., *Çuvaşsko-russkij slovar’*. Moskau 1961, gr.8, 630 s. (s.599-630: N.A. ANDREEV, *Kratkiy grammatičeskij oçerk Çuvaşskogo jazyka*).

Metinler:

- 📖 BENZİNG, J., *Biler şehrinin fethi* (Çuvaş halk destanı). (*La con uete de la ville de Biler*. Specimen de la litterature populaire des Tchouvaches), Türk Dili III, 8-9 (İstanbul 1947). s.126-136 (Metnin Türkçe tercümesiyle).
- 📖 LACH, R., ve GRONBECH, K., *Gesänge russischer Kriegsgefangener. Tschuwaschische Gesänge*, Wien (Akad.) 1940 (Metnin Almanca tercümesiyle).
- 📖 MESZAROS, GY., *Csuvas nepköltesi gyűjtemeny* (Çuvaş Halk Şiirleri Derlemesi) II, Tl. Budapest 1912 (Metnin Macarca tercümesiyle).
- 📖 PAASONEN, H., *Gebräuche und Volksdichtungen der Tschuwaschen*. Derleme: HEIKKI PAASONEN. Neşir: EINO KARAHKA ve MARTTI RASANEN, Helsinki 1969 (Metnin Almanca tercümesiyle).

Diğer kaynaklar için bkz. J.BENZİNG, *Einführung in das Studium der Altaischen Philologie*, Wiesbaden 1953, s.127-131. ve Rudolf LOEWENTHAL, *The Turkic Languages and Literatures of Central Asia*. Gravenhage 1957, s.149-155, 187-188.

Çeviren: Zeki KAYMAZ**

** Prof. Dr., Ege Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü.